

*Hlszek egy Istenben,
Hlszek egy hazában,
Hlszek egy isteni örök igazságban,
Hlszek Magyarország feltámadásában.*

Amen.

ROUSSEAU ÉS AZ ÁLLAMPOLGÁRI NEVELÉS.

A politikai reformok minden időben karöltve jártak a nevelési reformokkal. Máról-holnapra sohasem változhatik meg valamely országnak politikai képe, valamint vallási képe sem, s ezért nem véletlen dolog, hogy mind a vallási, mind a politikai nézetek megteremtői vagy újjáalkotói nevelés útján — uralkodók, nemzetek s egyesek nevelése útján — akartak tanaiknak érvényt szerezni. Ha a vallás és politika megreformálói — s e kört bátran kibővíthetjük az erkölcs-reformálók, a Sokratesek körével is — mindig a nevelésben látták érvényesülésük eszközét, világos dolog, hogy a nevelési eszmék hirdetői sem láthattak a nevelésben pusztán öncélt, hanem az egyesek megváltoztatása által az egyesekből alakult nagyobb csoportoknak s végső eredményben az államnak megváltoztatását, illetve jobbá, szebbé, igazságosabbá, szóval tökéletesebbé tételét tűzték ki célul. Igazi politikai vagy nevelési reformátorok mindig a kultúra által összekapcsolt emberi közösség nagy területeit pillantották át, mert nem is lehet ott szó igazi reformációról, ahol a tekintet csak az egyesekre, csak a nemzetre vagy csak az emberiségre korlátozódik. Az egyesek, a nemzet, az emberiség a mindezeket összefűző kultúra révén állandó kölcsönhatásban vannak, tehát a reformátorok munkájának csak az adja meg a különbözőség színezetét, hogy a hármas terület közül melyikre vetették rá gondolataiknak, átalakító és termékenyítő elmemunkájuknak túlsúlyát.

A világot átalakító nagy gondolkodók mindig túltekintenek a maguk különleges munkakörének határain, s az elméletalkotók nem egyszer megpróbálkoznak a való élet színterén is. Platon, a nagy görög elmélkedő, otthagyja Athénben az eszményeknek élis kényelmes lehetőségét, hogy Syracusában «erényes» uralkodót neveljen a durva Dionysiosból s megalkossa vele az «eszményi» államot. Igaz, hogy ez eszményi tanító oktatása nem fogott a durva tanítványon, de ki tagadhatná, hogy ez a próba — keserúségei árán is — termékenyítően hatott az elmélkedésnek erre az óriására. Platon ezután meggyőzőbben tudott beszélni a tyrannisról s a tyrannus boldogtalanságáról. Kálvin,

a vallás reformátora, arra unszolja a genfi tanácsot, hogy intézetet emeljen a polgárok és idegenek oktatására. Tervezetében felülemelkedik a szorosan vett vallási érdekeken, mert jogi és orvostudományi tanszékeket is fel akar állítani. Helyesen állapítja meg dr. Bartók Kálvinnak eme tervéről, hogy felfogásának «széles látókörére, a szellemi műveltség emelésére irányuló törekvésére»¹ mutat. Jézus a kisdedeket szólítja magához, hogy fogékony lelkükön át a világ képét megváltoztassa. A XVII. század Franciaországának jámbor papjai és elmélkedői csodálatos becsvágygal vetik magukat a fejedelmi sarjak nevelésére, hogy ezzel — a politikai célt nem is titkolják — országuk sorsára befolyást gyakoroljanak. Péréfixe és La Mothe le Vayer gyakorlati téren és elméleti úton igyekeznek XIV. Lajos nevelése közben országuknak hasznára lenni; Bossuet a trónörökös nevelésére, Fénelon a bourgogne-i herceg nevelésére fordítja minden erejét. Az eszköz-jellegű pedagógiai célok mellett is arra törekszenek e fejedelmenevelők, hogy tanítványaikat a királyokat megillető jogok mellett a királyokat terhelő kötelességekkel is megismertessék. Szóval nevelési munkájuk célja végeredményben politikai. És ez a cél nemcsak a gyakorlati, hanem a látszat szerint «kizárólag elméleti» pedagógusoknál is észrevehető. E közös cél kapcsolja össze a pedagógiai és politikai reformátor munkáját. A politikai reformátor gyorsan, meglepő, néha nagy erőfeszítéssel, néha támadó fellépéssel akar célt érni, a pedagógiai reformátor lassan, a gyermeki elmére és lélekre való fokozatos hatással óhajt célhoz jutni. A politikai reformátor munkája talán nagyobb tiszteletet keltő, de kockázatosabb, a pedagógiai reformátoré lassúbb, de biztosabb.

Ily lassú, de biztos hatást és a látszólag elméleti értékű fejtegetések mellett is reális célt tüntet fel Rousseau politikája. Az elmélkedő Platonnak lelke mélyén ott fészkel az a vágy, hogy az eszményi államot megalkossa; az elmélkedő Rousseau alkotmánytervezetet dolgoz ki a korzikaiak számára s értekezést ír a lengyel nemzet kormányzásáról. Nem csupán ötletszerűségek magyarázzák e ténnyt, hanem az a határozott törekvés, hogy az elvont eszmék birodalmából a való élet terére lépjen. Rousseau maga is jól láthatta, hogy a lengyel viszonyok a XVIII. sz. hetvenes éveiben eredendő alkotmányhibák folytán sokkal romlottabbak, mintsem hogy máról-holnapra megalkotandó reformokkal varázsszerűen talpra lehessen Lengyelországot állítani.

Rousseau, ki csak a lengyel viszonyok ismerete alapján írhatta meg értekezését, bizonyára maga sem remélte, hogy az ő tervezete

¹ L. dr. Bartók György: *Kálvin mint pedagógus.* (Protestáns Szemle 1909. évf.)

elég hathatós orvosság lesz a lengyel végzet elhárítására, s mégsem csodálkozhatunk azon, hogy ily sajátos munkát végzett. Az elméleti reformátoroknak az a lelki szükséglete, hogy a valóság terén is érvényesüljenek, vihette rá Rousseaut értekezése megírására. Éreznie kellett, hogy az *Émile* s a *Contrat social* után még valamivel tartozik önmagának és az emberiségnek. Amit ő érzett, azt nekünk is be kell látnunk; Rousseau nevelési rendszerét csak a *Discours sur le gouvernement de la Pologne*-ban látjuk befejezettnek vagy előbbi munkáihoz viszonyítva kiegészítettnek. Az *Émile*-ben reális tapasztalatok hiányában, részint olvasmányainak hatása alatt, részint általános, lelki benyomások alapján általános elvekből indul ki, itt a lengyel nemzetnek látható, valóságos bajaiból; ott általános célokat tűz ki, itt a célkitűzésben a lengyel nemzetnek különleges viszonyaihoz alkalmazkodik. Ott emberi a cél, itt határozottan nemzeti. Az *Émile*-ben kifejtett elveinek típusos voltát annyira érzi, hogy ő maga is szána-koznék azon, aki óréa akarná bízni gyermekei nevelését; e *Discours*-ban gyakorlati pedagógusnak mutatkozik. Ott *embert* akar nevelni, itt *állampolgárt*. A külső cél (Lengyelországnak hasznára lenni) s a belső, lelki szükségletből fakadó cél (rendszerét kiegészíteni s mintegy megvalósítani elméletét) eléggé megmagyarázza ezt a látszólagos ellentétet. Ebben a látszatos ellentétben-annál inkább csak kibővítést szabad látnunk, mert már az *Émile*-nek végső szakaszaiban is találkozunk vele. A XVIII. század romlott erkölceitől elfordulva kiragadja tanítványát a társadalom, az egyház, a nemzet köréből, hogy az ő felfogása szerint káros hatásuktól mentesítse. Ámde midőn *Émile* «emberré» nevelődik, mikor *naturae convenienter* megtanulja mindazt, amit az emberi méltóság, önmagának ismerete s másoknak megbecsülni tudása megkíván, *Sophie* által, a megértő nő által ismét beletaglalódik a társadalomba. Sőt nem lévén oka félni az egyház teremtette nézetektől, attól sem riad vissza, hogy egyházi áldás szentesítse *Sophie*-val való házasságát. És ment lévén a sovinizmus túlzásaitól, hazájában választ magának lakóhelyet, mert úgy érzi, hogy csak a haza lehet rá nézve az a közösség, melyben embertársainak leginkább hasznára válhatik. Ha nem egyes, kiragadott gondolatok, hanem a műnek egésze szerint vizsgáljuk az *Émile*-t, már abban sem lehet hazaellenes célzatot látnunk. Ott a vezérlő gondolat: neveljünk igazi, balítélettől mentes és jó embereket, s ezek természetesen hívei lesznek a társadalomnak, az államnak, az egyháznak. Itt a vezérlő gondolat: neveljünk derék állampolgárokat, s ezek helyes intézmények és helyes alkotmány segítségével képesek lesznek a polgárokból álló közösséget, a nemzetet megerősíteni és megtartani. Lássuk azokat a főbb elemeket, melyek Rousseau terve-

zetében uralkodnak. Miféle elvi és intézményes biztosítékokban látja Rousseau a nemzeti megerősödés alapját?

Nagyon jól érzi, hogy ennek a reális tervezetet nyújtó műnek is csak ideális értéke van. Érzi, hogy csak ott van jó alkotmány, ahol a törvény a polgároknak szívében van, és «míg a törvényhozás ereje ezt nem tudja elérni, addig a törvényeket mindig ki fogják játszani».

Már előbb írt munkáiban is a régiek bámulójának mutatkozik Rousseau, mivel szerinte a régiek a természetnek megfelelőbben, azaz erkölcsösebben éltek.¹ Alkotmány tekintetében is a régiekhez fordul. Három igazán nagy törvényhozót lát: Mózeset, Lykurgost és Numát. A Mózes alkotta intézmények oly maradandók voltak, hogy még az újkorban is fennmaradtak. Mózes törvényeiben a szigorúság az, ami megnyeri Rousseaut, a genfi szigorú kálvinista erkölcsöknek tán akaratlanul is buzgó hívét. Lykurgosban az égő hazaszeretet megnyilatkozását becsüli sokra. «Az égő hazaszeretet nyilatkozik meg — mondja a spártaiakról szólva — törvényeikben, játékaikban, a spártai házban, szerelmi viszonyaikban, ünnepeikben: Spárta nem volt más, mint egy város, és alkotmányossága erejével ez a város törvényt adott egész Görögországnak, annak legfőbb városa lett, s megremegtette még a perzsa birodalmat is.» Tehát nem csupán a nemzeti, hanem az imperialista, a hódító Spárta is Rousseau eszményének tűnik itt fel. Numa azzal nyerte meg Rousseau tetszését, hogy egyesítője volt a különböző törzseknek. Eszerint a nemzeti, hódító, szervező erővel bíró alkotmányok készítik tiszteletre a tényekből kiinduló Rousseaut. Az erős hazaszeretet mintegy vezérlő gondolata itt a genfi filozófusnak. Természetesen nem a szavakban, hanem a tettekben megnyilatkozó hazaszeretet. Hiszen a csak szavakban kimerülő hazaszeretetre a bomlás szélén álló Lengyelország is elég szomorú példát mutatott.

Hogy lehetne mármost a lengyelek hazaszeretetét (mert gondolatainak keretét a lengyel viszonyok adják meg) erősíteni? Így teszi fel a kérdést. A felelet ez: intézményekkel. Ezek az intézmények látszólag nemcsak a nemzeti, hanem egyben a legerősebben sovínista színt mutatják. «Ha intézményeitekkel el tudjátok érni azt, hogy a lengyel ember sohase lehessen orosz, biztos vagyok benne, hogy Oroszország sohasem igazza le Lengyelországot». A Lengyelországot leigázni akaró Oroszországgal szemben nem érthetetlen Rousseau az a meglepően sovínista álláspontja. A nacionalizmus és sovínizmus itt az önvédelem szolgálatában áll, még pedig nem csupán a nemzeti, hanem az emberi önvédelem szolgálatában. Oroszország és a magukat neki eladó

¹ Rousseaunál a régiség és a modernség mindig mint az erkölcsös-ség és erkölcstelenség van szembeállítva.

lengyelek a nemzeti jogoktól s az emberi jogoktól egyaránt meg akarják fosztani a lengyel népet, Rousseau tehát — bár elsősorban az általános emberi jogokért lelkesedik — csak a nemzeti intézményekben láthatja a nemzet igazi emberi fejlődésének biztosítékát. «Csak a nemzeti intézmények alakíthatják ki valamely népnek szellemét, jellemét, ízlését, erkölceit». Rousseau a régi államok nagy, emberi érényeit nemzeti érényekké szeretné mintegy áttestesíteni. Elmékedéseiből kitűnik, hogy az ő világpolgársága nem nemzetellenes, mint egyes kifejezéseiből kimagyarázni próbálják. Igaz, hogy Émile-je kis gyermekkorában nem ismerkedik meg a haza, a vallás, a társadalom elméletével; igaz, hogy nagy utazásokat tesz és a földnek bármely pontján jól érzi magát, de ez semmiképen sem jelenti nála az *ubi bene, ibi patria* haszonleső elvét. Émile-nek emberré kell lennie, minden bajjal, tehát az elszegényedéssel, a száműzetéssel, a földönfutás gyötrelmeivel szemben is helyt kell állnia. Ez a mindenütt élni-halni készség azonban korántsem a hazafiatlan értelemben vett világpolgárság. Rousseau nemcsak Émile-t buzdítja arra nevelői munkájának végén, hogy ragaszkodjék hazájához, mert csak ott teljesítheti emberi kötelességeit,¹ hanem ő maga is mindig szeretettel gondol hazájára, Genfre, és üdöztetései közben semmi sem fáj neki annyira, mint a genfieknek munkáira s magára személyére hozott ítélete. Az egész világban hányt-vetett Rousseau végzetes szerencsétlenségnek tartja a világpolgárságot. Fájdalmasan kiált fel: «Nincsenek ma franciák, németek, spanyolok vagy angolok; mondjanak bármit, ma csak európaiak vannak». Ezzel az idegenségbe való beolvadással szemben nagyon üdvösnek tartja a lengyelek közt megalakult *Confédération de Bar-t*. Reméli, hogy ez a szövetség új eszményeket fog megteremtteni és a vagyonnál igazabb boldogságra fogja az embereket megtanítani. Meg fogja szeretetelni a lengyelekkel hazájukat, és természetes ellen-szenvet fog kelteni bennük az iránt, hogy idegenekkel összeolvadjanak. A hazaszeretet az egyedüli forrás, mely a politikai eszményekhez való jutáshoz elvezet. Ezt kell elsősorban ápolnia a nevelésnek is, melynek a *Discours* negyedik fejezetét szenteli Rousseau.

Az *Émile*-ben a nevelésnek ezzel a közvetett meghatározásával

¹ «Ne mondd tehát: Mit törődöm én azzal, hogy hol telepedem meg, mert nagyon fontos, vajjon ott vagy-e, ahol kötelességeidet teljesítheted, vagy nem, és e kötelességeidnek egyike az, hogy szülőföldedhez ragaszkodjál. Polgártársaid pártoltak gyermekkorodban, ezért mint férfinak elismeréssel kell irántuk lenned. Köztük kell élned, vagy legalább oly helyen, ahol tőled telhetően hasznukra válhatsz és ahol hamarjában megtalálhatnak, ha szükségük lesz rád.» (Rousseaunak ezt a hazaszeretetre buzdító nemes szövegét v. ö. Sokratesnek a hazai törvények tiszteletéről szóló fenséges elmékedésével).

találkozunk: «Mindazt, amivel nem rendelkezünk születésünk idejében s amire szükségünk van mint felnőtt embereknek, a nevelés adja meg nekünk.» Ez a teljesen általános meghatározás csak művelődési és erkölcsi célokat foglalhat magában, csak emberi célt fejezhet ki. A *Discours*-ban¹ a nevelés célja határozottan nemzeti. Azért tartja legfontosabbnak értekezésének a nevelésről szóló fejezetét, mert «a nevelés alakíthatja úgy a lelkeket, hogy hazaszeretők (*patriotes*) legyenek hajlamból (*inclination*), szenvedélyből és szükségszerűségből.» Ha csak egy kevésbé is elmélyedünk e megállapításban, menten beláthatjuk, hogy itt nem elfogult alapon nyugvó, hanem őszinte érzésen és belátáson alapuló hazaszeretettel van dolgunk. A szükségszerűség Rousseau-nál nem a külső helyzetből, hanem a léleknek benső meggyőződéséből folyó kényszert jelenti. «Minden igaz köztársasági lélek már az anyatejjel magába szívta a hazaszeretetet, azaz a törvények és a szabadság szeretetét.» A *tout vrai républicain* kifejezés első pillanatra arra engedne következtetni, hogy Rousseau feltétlenül a köztársaság híve. A *Discours*nak további részeiből azt látjuk, hogy megfelelő feltételekkel a királyságban is meg tud nyugodni; a *vrai républicain*-t tehát a «jó hazafi» értelmében használja, de mindenesetre oly hazafi értelmében, aki kiveszi részét a közös jogokból és kötelességekből. Bizonyos, hogy az egyenlőség elve szerint alakult köztársaságra gondol, hiszen a nemzeti nevelésnek lényegét a szabadságban látja. «Igazán nemzeti nevelésben csak szabad emberek részesülhetnek, csak nekik lehet igazán közös sorsuk; csak a szabad embereket kapcsolhatja igazán össze a törvények ereje». Ime, mily biztos értékmérője a helyesen értelmezett szabadságnak; nem egyéb az, mint magunk önkéntes alávetése a törvényeknek.²

A nemzeti nevelésnek lényege a szabadságra nevelés. Ezt annál inkább hangsúlyozza Rousseau, mert szerinte a «mai nemzetek szolgaságra nevelnek; a francia, angol, spanyol, olasz vagy orosz csaknem mind hasonló ember; mikor a kollégiumból kilépnek, teljesen ki vannak képezve a *licence*-ra, azaz a szolgaságra.» Rousseau azt szeretné, hogy a húsz éves korát elért lengyel igazi, öntudatos lengyel legyen. Ha megtanul olvasni, országa dolgait olvassa; tíz éves korára ismerje annak minden termékét; tizenkettőre minden tartományát, útját, valamennyi városát; tizenöt éves korában ismerje hazájának történetét, tizenhatodik évében minden törvényét; ne legyen oly

¹ Természetesen itt mindig a *Discours sur le gouvernement de la Pologne*-ra kell gondolnunk.

² V. ö. Bartók György: *Háború, közművelődés, nemzetnevelés c. művének* 67. l.: «Az öntudatos és szabad, mert csak a törvénynek engedelmeskedő akaratra való nevelés az erkölcsiségre való nevelés.»

nemes tett az országban, melyről nem tud, ne legyen oly híres ember, kinek emléke nem él szívében.

A gyermekek tanulmányainak anyagát, rendjét, módszerét a törvénynek kell szabályoznia. Mondja ki a törvény, hogy csak lengyelek, csak házas emberek és csak feltétlenül erkölcsös személyek lehessenek tanítók, olyanok, kik kiválnak becsületességükkel, jó modorukkal, felvilágosodottságukkal. A pedánságtól való irtózata itt sem hagyja el Rousseaut: nem akarja, hogy a tanítóság vagy nevelőség különös hivatás legyen. Minden igazán derék s tanult polgár egyben pedagógus is Rousseau szemében.

Ami az intézeteket illéti, nem akar különbséget látni *collège*-ek és *académie*-k közt, mert e megkülönböztetés okozza, hogy máskép nevelkednek a gazdag és máskép a szegény nemesek. Valamennyiüket együtt és ugyanolyan módon kell nevelni. Legjobban helyeselné a teljesen ingyenes tanítást, de ha ez nem lehetséges, minél kisebb összegben kell a tandíjat megállapítani és az állam költségére minél több ösztöndíjat francia módra alapítani.

Minden kollégiumban testgyakorló helyet kell építeni; ezt a növendékeknek nemcsak testi, hanem erkölcsi érdeke is megkívánja. Az erkölcsi szempontot biztosan úgy értelmezhetjük, hogy a tornázással elfoglalt erős gyermek meg van mentve erkölcsi kihágásoktól. Itt megint előtérbe lép Rousseaunak az *Émile*-ben is oly sokszor hangoztatott negatív elvé. «Sohasem tudom elég sokszor ismételni, hogy a jó nevelésnek negatívnak kell lennie. Akadályozzátok meg, hogy a bűnök megszülessenek, s akkor már eleget tettetek az erényért.» A nemzeti cél érdekében való a játékok gyakorlása s az is, hogy a gyermekek ne külön-külön játsszanak, hanem valamennyien együtt. Ezt nemcsak a versengés felkeltésének érdeke kívánja, hanem az is, ha közös célt keressenek s a közös. célt megérezzék. Még akkor is, ha némely tanuló házi nevelésben részesül, szükséges, hogy a játékok valamennyit egy táborba gyűjtsék. A játékokban — mondja Rousseau — «nem csupán arról van szó, hogy foglalkoztassuk a gyermekeket, hogy testüket erőssé tegyük, hogy egyesítsük őket, hanem arról is, hogy korán hozzászoktassuk őket az önfegyelmeléshez, az egyenlőséghez, a testvériséghez, a versenyekhez és ahhoz, hogy polgártársaiknak szeme előtt éljenek és vágyakozzanak a nyilvánosság előtt való megdicsértetésre». Kell, hogy ezek a játékok önállóságra neveljék őket; ne a tanítók, hanem maguk a nézők ítéljék oda a jutalmat a győzőnek.

Rousseau az önállóságra való nevelés érdekében kívánatosnak tartja utánozni azt, amit Bernben *état extérieur*-nek neveznek. A kollégiumból kilépő ifjak mintegy az államon kívüli kis államot alkotnak, melyben kicsiben minden megvan, ami a köztársaság kor-

mányzásában felfalálható: szenátus, katonák, parancsnokok, szónokok, államügyek, ítéletek, ünnepélyek stb. Bármily alakban történik a nyilvános nevelés, az államnak érdekében áll, hogy legyen egy magasabbendű intézet vagy intézmény (*collège de magistrats du premier rang*), mely a többi intézetek vezetőit legjobb belátása szerint nevezze ki vagy hívja vissza, aszerint, amint jobban megfelelnek vagy kevésbé jól felelnek meg a rájuk bízott nagy feladatoknak. Ily nevelésük volt Rousseau szerint a régieknek, így jutottak birtokába az igazi lelki frisséségnek, az igazi hazaszerető buzgóságnak, így jutottak az igazi személyi erények megbecsülni tudásához. Ily szellemű neveléssel meg lehetne még menteni a lengyeleket, fel lehetne ébreszteni jobb énjüket, mely még nincs teljesen megrontva a helytelen elvek, a rossz intézmények által és azon önző filozófia által, mely megmértelyezi az erkölcsöket. A fegyelmezetlen, szabados korszak után boldog, szabad néppé lehetne tenni a lengyeleket. Megszabadulva a szolgaságba süllyesztő szenvedélyektől egy újjászülető nemzet duzzadó életereje hevítene őket nagy tettekre. Ámde ha nincsenek meg a nemzeti nevelés által meghatározott feltételek, akkor semmit sem lehet várni a törvényektől. Bármily bölcsék és előrelátók lesznek e törvények, mégis ki fogják őket játszani a magukat fegyelmezni nem tudó polgárok.

Eddigi fejtegetéseinket összegezve vessük fel most ezt a kérdést: Melyek a főbb jellemvonásai Rousseau állampolgárának? Mindenekelőtt hazaszerető: a legerősebb nemzeti érzés hatja át; a régiek erényeinek őszinte bámulója és követője; a közügyek iránt érdeklődik, szereti a szabadságot, tiszteli a törvényt, s azon van, hogy másokat is (polgártárs, hivatalnok, képviselő, király) a törvény tiszteletére bírjon; hazája viszonyainak, történetének alapos ismerője; együtt nevelkedik polgártársaival, azokkal közös eszményei vannak; ment az idegenimádatától s távol áll a felekezeti elfogultságtól; önmagát fegyelmezni tudó, az egyenlőségnek, testvéri érzésnek ápolója, az emberi (jobbágyi) jogokat tiszteletben tartó, hazája törvényeinek ismerője, szóval: tudatos, büszke, önérzetes állampolgár.

Ha az itt megállapított eredményeket összehasonlítjuk a Rousseau-nak egyéb műveiben megnyilatkozó emberi eszményekkel, könnyen belátjuk, hogy csak a szempontjai változtak, de alapfelfogása változatlan. Valamint Émile látszólagos világpolgársága ellenére sem nemzetellenes, úgy e *Discours* állampolgárát égő hazaszeretete nem helyezi ellentétbe az emberiséggel. Igazságos alkotmányt akar, mert a természet törvényei így követelik; nem óhajt annexiókat, mert az ily vágyakból átok száll az emberiségre. Az állampolgárság erejének a célja a területre vonatkozóan nem a hódítani vágyás, hanem a megtartás, a gyarapodást illetőleg pedig a belső értékek növelése. Rousseau

állampolgára nem lesz pártok embere, nem lesz demokrata és nem lesz arisztokrata. Émile emberi erények által olvad bele a nemzeti, társadalmi életbe; ez az állampolgár nemzete útján fogja az egész emberiséget szolgálni.

Az utóbbi gondolat átvezet bennünket napjaink történetébe. A világháború elemi erővel vetette felszínre ezt a kérdést: milyenné kell nevelnünk az embert? milyenek legyenek az állampolgárok egyenként, hogy az összességért tudjanak élni, áldozni s ha kell, meghalni? S milyen legyen az összesség képviselője, az állam? Mit kérhetnek egymástól, s mit adhatnak, mivel tartoznak egymásnak? Ezekre a fontos kérdésekre sok tartalmas könyv és értekezés igyekezett megfelelni. E helyen csak *A háború és az iskola* című, 1915-ben megjelent könyvre utalok, mely kilenc magyar pedagógus nézeteit tartalmazza. Típusosnak mondható a könyv a maga nemében, mert szinte közvetlenül a háború kitörése után íródott, mikor a lenni vagy nem lenni kérdése friss fájdalommal kínozott bennünket. A lelkeknek eme válságában mintegy ihletszerűen kellett felvillanni a szerzők előtt a nemzeti megmaradás és megélhetés feltételeinek. És csodálatos, igen sok hasonlatosság van e könyv értekezéseinek és Rousseau *Discoursjának* eszmemenetében. Csak a jellemzőbb gondolatokat akarom kiragadni. Friml szerint is ismerni kell az államot illető jogokat és kötelességeket, fel kell hívni a figyelmet más államok társadalmi viszonyaira; az értelem önmagában nem elég az állampolgári erények gyakorlására. Gyulai szerint a nemzeti érzés hullámmozgása a főszempont az irodalomban, mint ahogy Rousseau szerint a nemzeti érzés hullámmozgása a főszempont a nemzet szellemi életében. A nevelés Imre szerint is a nemzeti politika körébe tartozik, melynek célja a nemzetvédelem és nemzetfejlesztés; a köznevelés egységét őszintén is a személyek biztosíthatják, azokat kell tehát egységes célok szerint nevelni; ő is azt állítja, hogy «nemcsak a hivatásos nevelők a nemzet tagjainak nevelői». Eltekintve Imre fejtegetéseitől, ki a nemzetnevelés pedagógiáját a nemzeti életnyilvánulásnak minden terét áttekintő értelemben már régebben hirdeti, honnan van az, hogy az újkori pedagógusok az állampolgárság eszményét keresve Rousseauhoz hasonló megállapodásra jutnak? Akkor Lengyelország volt, most mi vagyunk válságos helyzetben, s hasonló válságoknak hasonló orvoságai is lehetnek. Fényes erkölcsi győzelme ez a sokat zaklatott genfi citoyennek. Máskor a kutatás vágya visz el bennünket gondolatainak kiapadhatatlan forrásához, a világháború dúlásai közben életösztönünket követve jutottunk el az ő igazságaihoz.

(Torda.)

KEMÉNY GÁBOR.